

2. Будівництво мережі оптових продовольчих ринків в Польщі відбулось завдяки закордонним інвестиціям з боку західноєвропейських держав і державним гарантіям уряду Польщі.

3. Основна частина в статутному фонді регіональних і міжрегіональних оптових ринків належить фактично державі. Загальна частка Державної скарбниці становить 39%, а виробників – 12%, решта – інші організації.

4. Досвід побудови і функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі показує стратегія їх розбудови повинна базуватись на принципах адекватності тих процесів, які відбуваються в суспільстві, економіці, соціальних устремліннях із врахуванням інтересів в першу чергу двох шарів – виробника і споживача.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25.06.2009 р. / Урядовий кур'єр. 05.08.2009 р. №140.

2. Васильчак С.В. Оптовий ринок сільськогосподарської продукції як складова інфраструктури аграрного ринку / С.В.Васильчак, М.П.Лучків//Науковий вісник ЛНУВМБТ ім.С.З.Гжицького, т.12,№1(43), Львів. – 2010. – С.95 – 99.

3. Гладій М.Ф.Формування оптового ринку в Україні / М.Ф. Гладій. –Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 41 -43.

4. Горбонос Ф.В. Організаційно – функціональна модель на локальному рівні / Ф.В. Горбонос, Н.Ф.Павленчик, І.О.Корчинський // Економіка АПК. – 2009. – №7. – С.108-120.

5. Грецька Н.А. Розбудова та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні / Н.А.Грецька // Економіка АПК. – 2013. – №11. – С.50 -56.

6. Корінець Р.Я. Про діяльність асоціації оптових ринків сільськогосподарської продукції / Р.Я.Корінець // Економіка АПК. – 2011. –№9. – С. 75-81.

7. Поперечний С.І.Зарубіжний досвід організації оптових ринків сільськогосподарської продукції / С.І.Поперечний, О.Л.Клебан // Науковий вісник Львівського нац. ун-ту вет.медицини та біотехнологій (ЛНУВМ БТ) ім.С.З.Гжицького,Т.13,№1(47),ч.1,Львів,2011.-с.448 – 454.

8. СтройкоТ.В. Розвиток оптових ринків в сільськогосподарської продукції як елемент гарантування продовольчої безпеки / Т.В.Страйко // Економіка АПК. – 2012. – №12. – С.43-48.

9. Шубравська О.В. ринки в сільськогосподарської продукції: європейський досвід та українські перспективи / О.В.Шубравська, Н.А.Ринденко // Економіка України. – 2012. – №8. – С.77-85.

Рецензент – д.е.н., професор Шульський М.Г.

УДК 637 : 338.433

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВИСОКОПРОДУКТИВНОГО МОЛОЧНОГО СКОТАРСТВА В УКРАЇНІ

*Доманський А.Я., к.с.-г.н., доцент; Душка В.І., к.е.н., доцент
Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С.З. Гжицького*

У статті розглядаються питання виробництва і реалізації молока в Україні господарствами різних категорій та його споживання. Розглядаються основні фактори, які визначають успішний розвиток молочного скотарства : племінної роботи, технологій виробництва молока, кормової бази, утримання корів і вигодування молодняка, системи реалізації і переробки молока, економічні показники виробництва молока.

In article discusses questions about production and sales milk. Farms of different categories and their consumption. Considered main factors, which decide successful growth of milk cattle; breeding, technologies of milk production, base of food, keeping cows and rearing, realization system, economics values of milk production.

Постановка проблеми. Молочне скотарство відноситься до стратегічних галузей народного господарства. Молоко є незамінним продуктом харчування людини. Галузь є важковідтворюванна. Період від народження телиці до її першого отелу становить 24 – 27 місяців, а на практиці буває до 30 і більше місяців. Період окупності вкладених інвестицій становить щонайменше 5 – 7 років, що стримує інвесторів. Щоб значно підняти виробництво молока потрібні великі затрати матеріальних, грошових і трудових ресурсів та великий проміжок часу. Ось чому Японія з надзвичайно обмеженими земельними ресурсами (на одного жителя припадає менше 0,05 га землі в обробітку) із населенням більше 128 млн осіб виробляє 7,47 млн т молока або 1,23% світового виробництва (14). Щоб зберегти цей мінімальний рівень виробництва і споживання молока Японія імпортує люцернове сіно із Канади. В провінції Альберта є корпорація, яка закупляє сіно в місцевих фермерів (на момент перебування в цій країні автора цих рядків - Доманського А.Я. в 2000 році) по ціні 100 канадських доларів за 1 т, сортує тюкує і транспортує на віддаль біля 1 тис. км в тихоокеанський порт у Ванкувері. Далше це сіно в трюмах кораблів за тисячі кілометрів потрапляє в Японію. Можна допустити, що вартість цього сіна зростає в рази. Такий же імпорт сіна із Канади проводить вже Китай, який фактично заново створює молочну галузь. Ще 23 роки назад в 1990 році Китай виробляв на одну особу всього 6 л молока в рік, в 2010 році – 30.

В Україні після стрімкого падіння поголів'я великої рогатої худоби, в т. ч. корів, в 90 – х роках ХХ століття не відбулась компенсація виробництва молока за рахунок збільшення продуктивності худоби. Річне споживання молока на одну особу в середньому по Україні становило в 2012 році 215 кг, що становить 56,6% до фізіологічної норми. Значний дефіцит є в споживанні м'яса і м'ясопродуктів, овочів. Значні відхилення в споживанні молока та молочних продуктів спостерігається по регіонах. Торкаючись цієї проблеми О.М. Капась (11) відзначає, що в 2011 році відносно краще споживання молока було у Волинській області (на 17% більше ніж в середньому по Україні), Закарпатській (на 18,2%), Івано-Франківській (на 26,8%), Хмельницькій області. До речі в цих областях є кращі демографічні показники. В цілому ж по Україні не споживають потрібної норми молока 39 млн осіб (М. Калінчик, 10). Середня енергетична цінність продуктів добового раціону жителя в Україні становить 2910 ккал, тоді як в США – 3800, Канаді – 3590, у Польщі – 3400 ккал (М.В. Місюк, 18).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток молочного скотарства як важливого народногосподарського під комплексу розглядається в наукових працях як з точки зору функціонування його як єдиного господарського механізму так і з точки зору дії і впливу на нього окремих чинників. В. М. Микитюк (17) рекомендує розроблену ним органограму відродження галузі скотарства на основі системного підходу, де елементами системи є ресурси (природні, матеріальні, трудові, фінансові) та інфраструктура (ринкова, виробнича, інформаційна, еколо-

гічна) із врахуванням факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. Питанню структурного співвідношення виробників молока і обґрунтування їх ролі в перспективі присвячені роботи Ю. О. Лупенка (15), Н.І. Шияна (28), О.І. Гуторова (4), П.С. Березівського (2). Стан і перспективи розвитку молочного скотарства в окремих регіонах відображений в працях В.К. Збарського (7), О.В. Стельмаха (24), С.І. Канцевич (12), А.В. Мовчанюк (19) та інших авторів. Однією з головних причин зниження поголів'я худоби і подіння виробництва молока був диспаритет цін на продукцію сільського господарства і на промислові товари, зокрема на паливно – мастильні матеріали. Питання реалізації молока, формування ціни є пріоритетним напрямом сьогодення (Л.Я. Євчук, 6; І.В. Іонаш, 9; Н.А. Мазур та Н.М. Суліма, 16; О.В. Моргун, 20).

Постановка завдання. Метою нашої роботи є обґрунтування стратегії розвитку високопродуктивного молочного скотарства в Україні, виробництва і реалізації молокопродукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Організаційно-господарські форми виробників молока і перспективи їх розвитку.* Україна органічно пов'язана із світовими процесами глобалізації та інтеграції. Ті виклики і тенденції, які постали перед світовим співтовариством уже стоять і перед нею. В галузі молочного скотарства вона полягає :

- світове виробництво молока і молочних продуктів зростає. Світовий і національний ринок є ще далеким від насичення. Загальний обсяг світового виробництва молока за даними ФАО за період 2005 – 2011 рр. збільшився з 545,6 до 606,7 млн т або на 11,2%. Частка коров'ячого молока в загальному світовому виробництві молока становить 83,4% (14);

- зростання виробництва молока і його споживання населенням зростає переважно за рахунок інтенсифікації, зростання продуктивності корів. В США, лідера світового виробництва молока (89,02 млн т або 14,67%) середньорічний надій на одну корову становить за 2010 рік 9593 кг. Річна продуктивність корів в 6 – 8 тис кг є характерна для багатьох країн;

- все більшу частину серед виробників молока займають спеціалізовані господарства або структурні одиниці великих господарських та агрохолдингових формувань;

Виробництво молока в Україні в останні чотири роки практично стабілізувалось і становить в усіх категоріях господарств 11,24 – 11,37 млн т, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах - 2,21 – 2,53 млн т або 19,22 – 22,28%.

Таблиця 1

Виробництво молока в Україні, тис т

Категорії господарств	1990	2009	2010	2011	2012
Господарства всіх категорій	24508,3	11609,6	11248,5	11086,0	11377,6
Сільськогосподарські підприємства	18634,1	2236,0	2216,6	2245,9	2535,3
Господарства населення	5874,2	9373,6	9031,9	8840,1	8842,3

Джерело : Тваринництво України – 2012. ДержстатУкраїни

Динаміка частки виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами збільшується зростаючими темпами, а відповідно зменшується частка виробництва молока господарствами населення. Різниця у зміні частки становила в 2009 році (до попереднього року) – 0,45%, в 2011р – 0,55%, в 2012 році – 2,03%. Отже, при зменшенні частки в 1,5 – 2,5% в рік особисті селянські господарства ще значний період часу будуть лишатися основним товаровиробникам молока. На це наголошує також Л.А. Євчук (6), яка вважає що в справі реалізації молока і цінової політики ця категорія виробників молока вимагає державного захисту від монополістів – переробників молока.

За прогнозами Національного наукового центру «Інституту аграрної економіки» (Ю.О.Лупенко, 15) частка великих підприємств в загальній структурі землеволодіння зросте із 10% в 2011 році до 18% у 2020 році, частка виробництва молока зросте від 4 до 11%, а частка молока виробленого господарствами населення зменшиться від 80 до 71%.

Продуктивність корів та відтворення їх поголів'я. В радянський період виробництво молока здійснювала, як правило, екстенсивним методом шляхом нарощування поголів'я корів. Показник щільності поголів'я великої рогатої худоби в т. ч. корів був одним з основних показників звітності господарств. Щоб вибракувати корову потрібно було скласти комісійний акт і затверджувати його в районному управлінні сільського господарства. «Розрив» в продуктивності корів в Україні і розвинутих країнах світу уже в ті роки був значний, але він ще зберігається і понині, незважаючи на те, що в останні роки зроблений поступ в напрямі підвищення надоїв молока від корови.

Таблиця 2

Середній річний удій молока від однієї корови в Україні

Категорії господарств	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
В усіх категоріях господарств	2863	2204	2359	3487	4082	4174	4361
Сільськогосподарські підприємства	2941	1908	1588	2932	3975	4109	4676
Господарства населення	2637	2722	2960	3643	4110	4192	4276

Вважається, що при оптимальному технологічному рівні утримання і годівлі корів завдяки племінній справі і селекції середньорічний приріст річної продуктивності корів становить 100 – 150 кг молока.

Таблиця 3

Продуктивність корів в окремих країнах світу

	1990 рік *	2010 рік *	Середня прибавка молока в рік на 1 корову, кг **
США	6705	9593	144
Великобританія	5314	7489	109
Франція	4723	6242	76
Данія	6248	8640	120
Німеччина	4927	7083	108

Джерело : * Сільське господарство України. Статистичний збірник.

** Власні розрахунки.

Найвищу продуктивність корів в світі на сьогодні має Ізраїль. В 2010 році річний надій на одну корову склав 11,3 тис кг. Феномен такої високої продуктивності корів полягає в наступному :

- Як новостворена держава Ізраїль розпочав розбудову молочної галузі «з нуля» , використавши всі найновіші на той час досягнення як в селекційно – племінній роботі так і в технології.

- Створення максимального комфорту для тварин на базі безприв'язного утримання і регульованого мікроклімату.

- Високий рівень концентрованих кормів в раціонах годівлі корів. Частка концентратів досягає в раціонах годівлі корів 60% за поживністю. В країні є лише 20% земель, придатних для обробітку.

- Спеціалізація і кооперація. Корми як правило вирощують інші господарства або є імпортовані.

- Щорічне вибраковування корів і введення в стадо молодих корів-первісток становить 30%.

- Інтенсивне вирощування ремонтного молодняка . Перше запліднення телиць здійснюється в 15 місяць, отел - в 24 місяці.

Всі ці фактори на нашу думку і на думку М.Г. Павличенка (22) забезпечили таку високу продуктивність худоби і можуть бути використані в Україні за винятком висококонцентратного типу годівлі корів, який підвищує собівартість виробництва молока.

Поголів'я великої рогатої худоби в Україні за період з 1990 по 2012 рік зменшилась із 24,62 млн голів до 4,64 млн або в 4,6 рази, корів із 8,37 млн голів до 2,55 млн або 3,3 рази. Змінилась структура поголів'я худоби. Частка телиць старше одного року до поголів'я корів в усіх категоріях господарств склала в 2012 році – 19,4%, в сільськогосподарських підприємствах – 36,3%, а в господарствах населення лише 14,6%. При такій структурі стада в господарствах населення не може бути і мови про розширення відтворення. Йде процес не про «відтворення» стада, а про «дотримання» стада.

Збільшення поголів'я корів і підвищення їх продуктивності можливе лише в тому, щоб максимально зберегти телиць для поповнення стада корів. Складність самозабезпечення власним молодняком полягає в тому, що на сто корів за статистичними даними уже протягом трьох років одержують лише 73 голів приплоду, половина з яких гіпотетично є телички, тобто приблизно 36 теличок, які ще відійдуть в процесі вибраковки, вирощування і запліднення. Комплектація стада за рахунок вітчизняних племінних господарств надзвичайно утруднена, бо їх практично не залишилось. Тому актуальним є завезення імпортного ремонтного молодняка і в певній мірі реорганізація всієї системи племінної роботи, про що говорять також В.А. Пабат і Д.Т. Винничук (21).

Кормовиробництво та годівля тварин. В структурі витрат на виробництво молока корми займають 50 – 57% . Це є основне джерело зменшення собівартості і підвищення рентабельності виробництва молока. Щоб одержати найкращий економічний ефект від їх згодовування корма повинні відповідати таким вимогам:

- За своїм хімічним складом і поживністю відповідати фізіологічним потребам тварин;

- Добре поїдатися тваринами;

- Забезпечувати високий вихід кормових одиниць (обмінної енергії) з 1 га;

- Мати достатню протеїнову та вітамінно-мінеральну поживність. За нормами, прийнятими в США, Канаді в сухій речовині корму для корів повинні бути біля 18% сирого протеїну (29).

- Мати низьку собівартість 1 ц. к. од. В господарствах населення і в великих підприємствах використовується стійлово-пасовищне утримання. На комплексах все більше використовується круглорічне стійлове утримання корів, яке має менше ризиків і забезпечує стабільну продуктивність корів.

Якість молока і його реалізація. Протягом 2012 року із загальної кількості молока і молочних продуктів – 11698 тис т, 820 т або 7% продано на експорт, 1072 тис т (9,2%) витрачено на корм худоби і 9797 тис т (83,7%) надійшло у фонд споживання і біля 0,1% займають втрати.

Головним постачальником сировини (молока) на молокопереробні підприємства є сільськогосподарські підприємства і господарства населення. Остання категорія (особисті селянські господарства) характеризується тим, що товарність молока становить біля 12 -15 % і це молоко є причиною того, що в цілому біля 45% молока реалізується сортом вищого гатунку, біля 49% - I гатунку, 4 % - II гатунку і біля 1% - негатуркове.

Реалізація виробленого сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення молока нині має 5 каналів (моделей) збуту :

1. Виробники (с. – г. підприємства) - молокопереробні підприємства - споживачі. Переваги : гарантований збут продукції, підвищенні вимоги до якості молока, глибока переробка молока, реалізація продуктів переробки на зовнішні і внутрішні ринки.

Недоліки : монопольний диктат цін на молоко, невчасна (часто довготривала) оплата за молоко.

2. Виробники (як правило господарства населення) – стихійні ринки - споживач. Переваги : висока реалізаційна ціна, розрахунок на «місці». Недоліки : високі транспортні (грошові і трудові) витрати, немає контролю за якістю молока.

3. Виробники (переважно фермери і малі с. г. підприємства) – організовані «зелені ринки», які можуть мати статус оптових ринків – споживачі. На «зелених ринках» здійснюється контроль якості молока. Ця модель успішно здійснюється на Львівському оптовому ринку сільськогосподарської продукції «Шувар», де виробники реалізують молоко за існуючими на ринках роздрібними цінами, в літній період - 5 -6 грн/л, взимку – 7- 8 грн/л.

4. Виробники (господарства населення і малі с. г. підприємства – збутові і виробничі кооперативи – молокопереробні підприємства - споживачі. Ця модель широко використовується в країнах світу. Вона була поширена в Галичині в 20 - 30 –х роках XX століття і забезпечила вихід молокопродуктів не тільки на внутрішній, але й на зовнішній ринки.

5. Виробники (господарства населення, малі с. –г. підприємства) – кооперативи з первинною переробкою молока (пастеризація, охолодження, пакування) – споживачі. Ця модель може успішно діяти для забезпечення цільномолочною продукцією в невеликих містах, селищах, селах, віддалених від великих молокопереробних заводів, наприклад в гірських районах Карпат, у глибинних районах Західного Полісся тощо. Позитивною стороною цієї моделі є те, що вона може забезпечити високу реалізаційну ціну виробникам молока і порівняно меншу ціну споживачам. Наведені моделі можуть бути успішно реалізовані і є перспективними за винятком другої моделі.

Висновки. 1. Виробництво і споживання молока в Україні не забезпечує фізіологічних потреб населення в молоці і молочних продуктах (забезпечення лише на 56,6% від норми).

2. Поголів`я корів в Україні і загальне виробництво молока і його споживання населенням не має динаміки зростання. Причиною цього є застарілі методи організації племінної роботи і селекції, формування оптимальної структури стада, створення кормової бази, утримання корів, відсутністю прогресивних технологій.

3. На основі узагальнення світового і вітчизняного досвіду рекомендується інноваційна система, засадничими елементами якої є :

Дальше зростання виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами, які б працювали за інтенсивними технологіями, в основі яких лежить інтенсивне вирощування ремонтного молодняка і щорічне введення в основне стадо не менше 25 -30% корів – первісток. Існуюча структура стада не може забезпечити в найближчі 5 - 6 років таке розширене відтворення. Виникає необхідність завезення як імпортного молодняка так і біопродукції (сперми, яйцеклітин, ембріонів).

Кормова база повинна базуватись на енергоємних повноцінних кормах, утримання тварин – на створення комфорту для тварин.

4. Реалізація виробного молока повинна базуватись на різних каналах (моделях) включаючи використання обслуговуючих та виробничих кооперативів.

Список використаних джерел:

1.Баланюк С.І. Організаційно – економічні моделі особистих селянських господарств /С.І. Баланюк // Науковий вісник ЛНУВМ БТ ім. С.З. Гжицького. Том 13.- №1(47).

2. Березівський П.С. Відродження галузі скотарства у сільськогосподарських підприємствах Львівської області: оцінка, проблеми, пропозиції. / П.С. Бекезівський // Економіка АПК.- 2010 .-№ 2.- с. 15 – 20.

3.Васютинська Ю.О. Шляхи розвитку молочної галузі України Ї Ю.О.Васютинська // Економіка АПК.- 2012.- №1.- с. 166 -170.

4. Гуторов О.І. Економічні засади виробництва молока в аграрних підприємствах : теоретико – прикладний аспект : моногр. / О.І. Гуторов, Л.Ю. Кучер, А.В. Кучер .- Х.: Точка, 2013 .- 490с.

5. Диндин В.Л. Особливості формування цін на продукти молочної скотарства / В.Л. Диндин // Науковий вісник ЛНУВМ БТ ім. С.З. Гжицького, т.14.- №1(15).- ч.1.- Львів.- 2012.- с. 198 -202.

6. Євчук Л.А. Конкурентні позиції суб`єктів молокопродуктового під комплексу : сучасні тенденції та перспективи/ Л.А. Євчук //Економіка АПК .- 2012.- №8.- с.11 – 16.

7. Збарський В.К. Пекспективи відродження молочної скотарства на Черкащині /

В.К. Збарський //Економіка АПК.- 2012.- № 10.- с.13-18.

8.Иванов Ю.А. Тенднцииразвитиятехнологий и техническихсредств к молочномс-котководстве / Ю.А. Иванов, В.К. Скоркин // Техника и оборудование для села, 2006 .- №4.- с.22 – 24.

9. Іонаш І.В. Проблеми та перспективи якості молочної продукції в Україні / І.В. Іонаш // Науковий вісник Львівського Національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького. т.14 .- №1(51).- ч.1.- Львів.- 2012.- с. 258 – 264.

10. Калінчик М. Продовольча безпека : уявна і реальна / М. Калінчик // «День».- 2014.- № 27 – 28.- 14 -25. 02.2014. – с.11.

11.Капась О.М. Актуальні проблеми розвитку молокопродуктовогопідкомплексу України // О.М. Копась // Економіка АПК .- 2013.- №9.- с. 92 – 97.

12. Канцевич С.І. Економічна ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах Харківської області / С.І. Канцевич // Економіка АПК .- 2009 .- № 11.- с. 88 – 91.

13. Комарницька О.П. Цінові тенденції на світових ринках продовольства : виклики для України / О.П. Комарницька // Економіка АПК .- 2-12.- № 10.- с. 313 – 139.

14. Куліш К.М. Вплив логістики на розвиток молокопереробної промисловості України / К.М. Куліш // Економіка АПК .- 2013.- № 9.- с. 113 – 118.

15.Лупенко Ю.О. Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК 2012.- № 11.- с. 10 -14.

16. Мазур Н.А. Проблеми розвитку молокопродуктовогопідкомплексу Поділля / Н.А. Мазур, Н.М. Сулима // Економіка АПК – 2011 .- № 12.- с. 32 – 37.

17. Микитюк В.М. Шляхи відродження галузі скотарства : основні детермінанти / В. М. Микитюк // Економіка АПК.- 2012.- № 11.- с. 29 -36.

18. Місюк М.В. Про державне регулювання розвитку галузі скотарства / М.В. Місюк // Економіка АПК .- 2009.- №4.- с. 112 – 116.

19. Мовчанюк А.В. Проблеми розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах Черкаської області / А.В. Мовчанюк // Економіка АПК.- 2012.- № 19.- с. 146 – 151.

20. Моргун О.В. Напрями розвитку молочної галузі та молокопереробної промисловості / О.В. Моргун// Економіка АПК.- 2009.- №7.-с. 62 -106.

21. Пабат В.А., Винничук Д.Т. Организационная система племенногодела (сервиса) в животноводствеУкраины / В.А. Пабат, Д.Т. Винничук // Економіка АПК .- 2012.- №4.- с.34 -37.

22. Павличенко М.Г. З досвіду ведння молочної галузі Ізкаїлю / М.Г.Павличенко // Економіка АПК .- 2012.- №6.-с. 130 -133.

23. Рибаченко О.М. Ефективність використання кормів у тваринництві / О.М. Рибаченко // Економіка АПК .- 2013.-№ 12.- с.25 – 30.

24. Стельмах О.В. Інноваційні досягнення молочного скотарства Рівненщини / О.В. Стельмах // Науковий вісник ЛНУВМ БТ ім. С.З. Гжицького.- т. 15.- № 3(57). ч. – 4.- Львів .- с.306 – 309.

25. Теслюк С.Р. Організація кооперативів як чинник ефективного господарювання / С.Р. Теслюк // Економіка АПК .- 2009.- №7.- с. 143 – 146.

26. Тивончук Я.О. Механізм формування попиту і пропозиції на ринку молока та молокопродуктів у Франції / Я. О. Тивончук // Економіка АПК.- 2009.- №12.- с. 136 – 141.

27. Харіна О.О. Стан виробництва й переробки молока та молочних продуктів у сучасних умовах / О.О. Харіна // Економіка АПК .- 2013.- №9 .- с.119 – 123.

28. Шиян Н.І. Концентрація виробництва молока в системі чинників підвищення його ефективності / Н.І. Шиян // Економіка АПК.- 2013.- №11.- с. 38 – 43.

29. LARGE DAIRY HERD MENAGEMENT. Editors Н. Н. Van Horn, С. J. Wilcox. American DaryScience Association. 1992. – 826р.

Рецензент – д.е.н., професор Шульський М.Г.